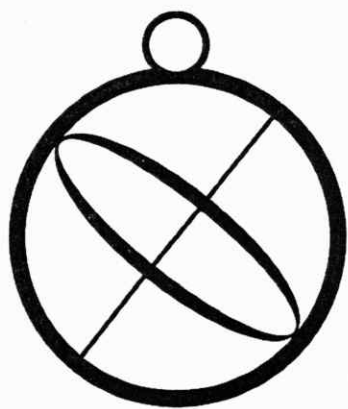

Zonnetijdingen

2001 - 2 (18)

Tijdschrift van de Zonnewijzerkring Vlaanderen vzw

Colofon

"Zonnetijdingen" is het tijdschrift van de Zonnewijzerkring Vlaanderen vzw.

Het verschijnt vier maal per jaar en wordt aan alle leden gestuurd via het postkantoor van Kruibeke.

Kernredactie

E. Daled, J. De Graeve, J. Lyssens en P. Oyen.

Redactiesecretariaat

E. Daled

Lindenlaan 84

B-9320 Erembodegem (Aalst)

Tel./fax: 053-83.15.01

Omslagillustratie

G. Dauphin, Antwerpen.

Binnenillustraties

De auteurs.

Opmaak en druk

Els Vanhaeght; Copy Service, Aalst.

Verantwoordelijke uitgever

J. Lyssens

Oeverstraat 12

B-9150 Rupelmonde.

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van de door hen ondertekende artikels.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1375-9299

Inhoud

Voorwoord	3
Nieuwe middaglijn in de Sint-Michielskathedraal te Brussel	4
Op zoek naar zon en tijd in Mozart's geboorteplaats	6
Ten huize van Jos Geusens	8
Eise Eisinga als planetariumbouwer	11
Zonnewijzerspreuken in Limburg	12
Kringleven	14

Voorwoord

Dit tweede nummer voor dit jaar, het achttiende in ons verenigingsleven, is jammer genoeg door een aantal omstandigheden met nogal wat vertraging tot stand gekomen : drukke activiteiten, ziekten, vakantieperioden van zowel redactieleden als productiemedewerkers, noem maar op. Wij verontschuldigen ons daarvoor. En uiteindelijk zijn we er toch : beter laat dan nooit - en hopelijk met het vooruitzicht op nog enkele zonnige weken.

Een van de markantste recente gebeurtenissen op gnomonisch vlak in ons land is onmiskenbaar de reconstructie van Quetelet's middagwijzer in de huidige Sint-Michielskathedraal te Brussel. Vandaar dat we er ook in dit blad aandacht aan besteden. Dankzij een efficiënte informatieactie heeft dit nieuws zowel de kolommen van de belangrijkste dagbladen aan beide zijden van de taalgrens als diverse nationale en regionale televisiejournaals gehaald. Hoewel niet wereldschokkend was het nieuws toch vrij uitzonderlijk en we kunnen ons alleen maar verheugen om de betoonde belangstelling. Hopelijk zet een en ander nog meer mensen aan het denken en kunnen we in de toekomst nieuwe soortgelijke initiatieven verwachten. Uit dit verhaal blijkt hoe dan ook maar weer dat op diverse plaatsen en in zeer uiteenlopende middens mensen zitten die belangstelling hebben voor zonnewijzers en die voldoende doorzettingsvermogen kunnen opbrengen om ook grotere en/of complexere projecten tot een goed einde te brengen.

Overigens werd onze brievenbus de laatste tijd minder gevuld door lezersbrieven dan gewoonlijk. Hebt u ons geen nieuws meer te melden ? Of bent u met een project van iets langere adem bezig ? Vergeet niet dat we hoe dan ook graag nieuws krijgen over uw eigen activiteiten, of over dingen die u toevallig ten gehore gekomen zijn, of over zaken die u op een of andere manier opgevallen zijn - op reis bijvoorbeeld. Wat dat betreft zal de vakantieperiode wellicht vruchtbaar zijn. Wij kijken in ieder geval naar uw informatie uit - en wensen degenen die hun vakantie nog voor de boeg hebben alvast een zonnige periode toe !

De Redactie.

Nieuwe middaglijn in de Sint-Michielskathedraal te Brussel

In Zonnetijdingen nr 12 (1999) publiceerden wij indertijd een uitgebreid artikel over de middaglijnen van Quetelet. In dat artikel kon u, onder andere, lezen dat de eerste grote wetenschappelijke middagwijzer die Adolphe Quetelet in 1836 in ons land voorzien had, die van de huidige Sint-Michielskathedraal, tijdens de recentste restauratiewerken aan die kathedraal (1982-1996) grotendeels verdwenen was. Dankzij de onverdroten ijver van een aantal belangstellenden is hij nu in ere hersteld.

Een woordje toelichting

De bewuste middagwijzer was - en is - in feite een monumentale zonnewijzer bestaande uit twee elementen :

- het eindpunt van een virtuele poolstijl : het 'oculus', een kleine opening op ca. 10,5 m hoogte in een van de tussenstijlen van het glasraam in de zuidelijke dwarsbeuk ;
het is door deze kleine opening dat de zonnestralen ongehinderd de kathedraal konden binnendringen ;
het originele oculus heeft o.a. deze restauratiewerken overleefd ;
- de middaglijn : de enige uurlijn in het tafereel van de zonnewijzer, op de vloer van de kathedraal ;
ze gaf, zoals de naam ondubbelzinnig zegt, het juiste middaguur aan in plaatselijke ware zonnetijd ; het is deze middaglijn die tijdens de jongste restauratiewerken verdwenen was.

Hoewel deze monumentale zonnewijzer geen deel uitmaakte van het religieuze of het kunstpatrimonium van de kathedraal, was hij als origineel tijdmetingsinstrument een zeldzaam en opmerkelijk onderdeel van het wetenschappelijk erfgoed van ons land. Zoals uit ons vorig artikel hierover blijkt, was het indertijd de bedoeling een betrouwbaar ijkpunt te creëren voor het afstellen van alle officiële klokken in ons land, met het oog op het opstellen van een bruikbaar uurrooster voor de gebruikers van het toenemend aantal treinen. Oorspronkelijk zouden er 41 dergelijke installaties voorzien worden. Achterhaald door de uitvinding van de telegraaf, werden het er uiteindelijk slechts 10, waarvan er tot voor kort slechts 6 overbleven, vaak slechts gedeeltelijk : in Aalst, Antwerpen, Brugge, Dendermonde, Gent en Lier.

De bijzonderste, die van onze hoofdstad, kan nu dus opnieuw en in haar geheel bewonderd worden. Hoewel men in dit geval niet helemaal terecht over de 'Meridiaan van Brussel' spreekt - hoewel het verschil miniem is, valt ze immers niet exact samen met dit officieel geografisch

element dat o.a. de huidige Koninklijke Sterrenwacht van België te Ukkel doorkruist - kan men zeggen dat deze middaglijn zich op 4° 21' 40" ten oosten van de officiële Nulmeridiaan van Greenwich bevindt, wat reeds een tijdsverschil van ca. 17 min 27 sec geeft aangezien de zon als het ware in het oosten opgaat en dus ook iets eerder Brussel belicht dan Londen (Greenwich); uiteraard moet er ook nog rekening gehouden worden met de zg. (datumgebonden) tijdsvereffening evenals met de (conventionele) tijdsafspraken (winter-, resp. zomertijd). Op 21 juni j.l. resulteerde een en ander in een tijdsverschil van 1 u 44 min 19 sec ; met andere woorden : op die datum was 12 u plaatselijke ware zonnetijd = 13 u 44 min 19 sec officiële tijd.

Lovenswaardig initiatief

Hoewel verscheidene gnomonica-liefhebbers zich in de loop der jongste jaren met het probleem gemoeid hebben, is het uiteindelijk vooral de brief van Paul Pâquet, de huidige directeur van de Koninklijke Sterrenwacht van België, aan de beheerders van de betrokken kerkfabriek en aan de architect-directeur van de restauratiewerken, die de steen aan het rollen bracht. Na het nodige overleg vertrouwde de Brusselse Regie der Gebouwen de opdracht toe aan het studiebureau van landmeter-expert en Zonnewijzerkring-sympathisant Walter Lavrauw te Wezembeek-Oppem. Samen met astronoom Andre Koeckelenbergh werden de nodige opmetingen uitgevoerd, waarbij de gegevens van de modernste meetinstrumenten werden vergeleken met die van Adolphe Quetelet in 1836. Hierbij moest o.a. rekening gehouden worden met de nieuwe plaats van het hoofdaltaar, op een verhoogd stuk in het midden van de kruisbeuk. Bovendien is gebleken dat nieuwe hoogbouw aan de zuidkant van de kathedraal ervoor zorgt dat de zon niet meer doorheen het oculus kan schijnen gedurende de maanden dat ze lager aan de hemel staat - van half oktober tot half februari om precies te zijn. Gedurende die periode valt er dus geen 'zonnevlek' op de kathedraalvloer en is het (plaatselijke ware) middaguur dan derhalve niet vast te stellen.

De reconstructie van de middaglijn van Quetelet loopt nu, noodgedwongen, over de onderbouw van het nieuwe hoofdaltaar in het midden van de kruisbeuk van de Brusselse Sint-Michielskathedraal (Foto W. Lavrauw).

De nieuwe middaglijn bestaat uit een messing-strip die op deskundige wijze gemaakt en geplaatst werd door vakmensen van de firma All Build uit Diest. Overigens is tijdens de reconstructiewerkzaamheden ook gebleken dat er hier en daar in de vloer van de kathedraal nog tegels te vinden waren waarin stukken van de originele middaglijn van Quetelet bewaard gebleven waren. Uiteraard hebben deze 'museumstukken' hun oorspronkelijke functie verloren.

Op de dag van de inhuldiging - heel toepasselijk op 21 juni j.l., de dag van het zomersolstitium - was de zon jamer genoeg niet helemaal van de partij, zodat een duidelijke 'zonnevlek' op de middaglijn, resp. op het zomersolstitiumpunt, ontbrak. Op de daarop volgende dagen kon het fenomeen echter duidelijk waargenomen worden.

Los van haar architecturale waarde en van haar talrijke kunstschaten heeft de Brusselse kathedraal dus een aandachtspunt dat ze opnieuw een plaatsje geeft in de rij belangrijke Europese kerken die een middaglijn herbergen. We kunnen dus alleen maar toejuichen dat de Brusselse middagwijzer van Quetelet weer helemaal in ere is hersteld en dat op deze wijze ook eens behoorlijk aandacht is besteed aan dit merkwaardig relik van het 19de eeuws wetenschappelijk denken in ons land.

E. Daled.

Op zoek naar zon en tijd in Mozart's geboorteplaats

Niettegenstaande het feit dat de Oostenrijkse stad Salzburg soms de 'waterput' van Oostenrijk genoemd wordt omdat het er vrij veel regent en je al veel geluk moet hebben om de stad onder een stralende zon te kunnen bezichtigen, zijn mij bij een recent bezoek aan het oude centrum toch een vijftal interessante historische zonnewijzers opgevallen.

Gezien hun vermoedelijke bouwperiode kan verwacht worden dat er evenveel aandacht besteed werd aan de wetenschappelijke exactheid als aan de artistieke vormgeving ervan. Het is overigens uiteraard mogelijk dat er in Salzburg nog meer interessante zonnewijzers te vinden zijn, maar de informatie hierover is kennelijk onvindbaar. Hierna een korte beschrijving van de gevonden exemplaren.

Universiteitsplaats

Op dit plein vindt men een grote horizontale zonnewijzer. De (pool)stijl ervan is een metalen staaf die in een soort watervalletje staat opgesteld in een put op het plein.

Een gedeelte van het tafereel van de horizontale zonnewijzer op de Universiteitsplaats.

Het tafereel is helemaal in het wegdek verwerkt. De uurlijnen worden met koperen strips aangegeven. De uuraanduidingen zelf worden met koperen plaatjes aangegeven waarin Romeinse cijfers zijn gegraveerd. Ze duiden de plaatselijke ware zonnetijd aan. Daarnaast vindt men ook datumlijnen met de data in Romeinse cijfers evenals de overeenstemmende tekens van de dierenriem. Het is een mooie zonnewijzer die jammer genoeg niet erg opvalt en daardoor ook weinig aandacht krijgt.

Sint-Pietersplaats

De Salzburgse benediktijnenabdij (gesticht in 696) heeft twee verticale zonnewijzers. Ze beheerst immers twee

grote pleinen die beide aan Sint-Pieter, de beschermheilige van de prachtige grotendeels 17de eeuwse abdijkerk, zijn toegewijd.

De vermoedelijk 17de-eeuwse verticale zonnewijzer op de Sint-Pietersplaats.

Op het eerste plein staat, tussen de ramen boven de toegangspoort in de barokke gevel, een verticale zonnewijzer. De poolstijl is een metalen staaf die stevig vastgeankerd zit in het tafereel. Dit tafereel is een combinatie van stuc- en schilderwerk in barokke stijl. Bovenaan vindt men een afbeelding van de H. Benedictus, stichter van de orde. Onderaan verwijzen de twee sleutels naar de H. Petrus, beschermheilige. Op het tafereel vindt men uurlijnen, datumlijnen en tekens van de dierenriem. Op de uurschaal vindt men de uren (van VIII tot VI, in Romeinse cijfers) en halfuren (enkel met een punt). Deze mooie zonnewijzer zou kunnen dateren uit 1686, jaartal dat vermeld staat in de sluitsteen van de toegangspoort. Ook het gebruik van het Romeinse cijfer 'IIII' op de uurschaal van de zonnewijzer is een aanduiding dat het om een 17de eeuwse exemplaar zou kunnen gaan. Op het tweede plein staat, tussen de ramen in een modernere gevel, een andere verticale zonnewijzer. Ook hier wordt de poolstijl door een metalen staaf gevormd. Deze is echter heerlijk vervormd. Op het geschilderde

tafereel vindt en een afbeelding van O.-L.-Vrouw met het kindje Jezus, omgeven door twee engelen, boven een stadsgezicht. Bovenaan staat de spreuk 'Non revolat hora semel elapsa' (vrij vertaald : eens voorbij komt het uur niet terug). Op de uurschaal vindt men enkel korte uurlijntjes en uurscijfers (van IX tot IV, in Romeinse cijfers). Onderaan vindt men het jaartal 1926, vermoedelijk het bouwjaar van deze zonnwijzer. Verder vindt men op het tafereel ook de initialen A.F., hoogstwaarschijnlijk de beginletters van de naam van de ontwerper en/of bouwer, resp. schilder ervan.

De vermoedelijk 20ste-eeuwse verticale zonnwijzer op de Sint-Pietersplaats.

Mozartplaats

Op de Mozartplaats zijn eveneens twee zonnwijzers te bewonderen .
Op een gevel van de Michantor, een overblijfsel van een toren uit het begin van de 17de eeuw, is een verticale zonnwijzer geschilderd. Het ontwerp en de stijl ervan stemmen grotendeels overeen met die van de oudste zonnwijzer op de Sint-Pietersplaats en een steen links van de zonnwijzer vermeldt het jaartal 1628. Op het tafereel vindt men in dit geval een afbeelding van O.-L.-Vrouw met kind. Verder zijn uurlijnen, datumlijnen en tekens van de dierenriem aangegeven.

De vermoedelijk 17de-eeuwse verticale zonnwijzer op de Mozartplaats.

Op de uurschaal vindt men uurscijfers (van IX tot VII, in Romeinse cijfers) en halfuur-kruisjes. Bovenaan staat een spreuk, vermoedelijk in middelhoogduits (taal en schrift). De tweede verticale zonnwijzer op dit plein is te vinden op de gevel van een huis dat, gezien de vermelding van deze jaartallen boven de zonnwijzer, vermoedelijk gebouwd werd in 1635 met restauratie in 1928. Rekening houdend met de stijl van de zonnwijzer, dateert deze hoogstwaarschijnlijk van dat laatste jaar. De poolstijl wordt gevormd door een eenvoudige metalen staaf. Het tafereel is op de muur geschilderd. Op de uurschaal ervan vindt men enkel korte uurlijntjes en uurscijfers (van 8 tot 6, in Arabische cijfers). De verdere afbeeldingen verwijzen naar het familieleven, resp. naar landarbeid (zaaien en oogsten). Waar het anker voor staat is niet duidelijk.

De vermoedelijk 20ste-eeuwse verticale zonnwijzer op de Mozartplaats.

Geen nadere inlichtingen

Bij navraag bij verschillende personen en diensten viel zowat iedereen uit de (regen)lucht : niemand scheen iets over deze zonnwijzers te weten - sterker nog : niemand wist ook maar iets over het bestaan van zonnwijzers in Salzburg. Ook op de toeristische dienst hoorde men het als het ware in Keulen donderen. Het gaat nochtans ongetwijfeld om interessante historische zonnwijzers. Wellicht is het een kwestie van de gepaste instantie te vinden : de besproken zonnwijzers verkeren immers in goede staat, wat erop wijst dat er bij onderhoudswerken aandacht aan wordt besteed - wat niet altijd en overal gezegd kan worden, ook in ons land niet.

J. Lyssens.

Ten huize van Jos Geusens

Letterkapper Jos Geusens woont in de Dungenstraat op nummer 49 in het zeer landelijke Halle-Booienhoven, een deelgemeente van Zoutleeuw. Het kappen van zonnewijzers heeft hem geleid naar de Zonnewijzerkring Vlaanderen. Praten met Jos is een verrijking en doet ons weer op een andere manier kijken naar zonnewijzers. Hieronder een kort verslag van de gesprekken die ik met hem had, gevolgd door een korte beschrijving van de vier zonnewijzers die hij reeds gerealiseerd heeft.

Vanwaar de interesse voor het letterkappen?

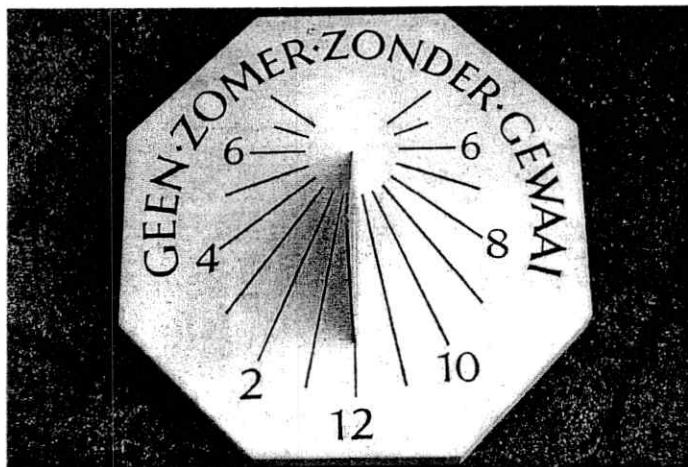
"Augustus 1989, Brugge, een tentoonstelling: 'Letters op papier, in steen & in glas'. Vanaf dat ogenblik kregen teksten een andere dimensie. Het geschreven woord heeft me van kindsbeen af gefascineerd en als germanist kreeg ik de kans om verder door te dringen in het weefsel van de taal, de structuur van een roman, de geschiedenis van een woord, de magie van een gedicht ... Al die wetenschap verbleekte bij de gevoelens die de stenen met letters van Pieter Boudens in me losmaakten. Het was een wereld van nieuwe mogelijkheden die open ging: de vervoering die uitgaat van de schikking van tekst op een vlak, het lettertype, de kleur, de textuur van de steen. Zijn werk veranderde mijn kijk op teksten."

En weer ging een wereld open: letters !

Op een doordeweekse PC zitten er al snel een paar honderd waaruit je gedachteloos kan kiezen.

Maar elk van die lettertypes heeft een sfeer, een persoonlijkheid, een geschiedenis, een ontwerper ... Gelegenheid te over om te studeren en te tekenen om te trachten de eigenheid te vatten van een lettertype. Met de verworven inzichten verfijn je telkens weer je kijk en je hand en zo kan je stilaan vorm beginnen geven aan je eigen gevoel.

Wat me boeit in het letterkappen is de creativiteit van geest en lichaam. Eerst het ontwerpen op papier: het zoeken van een letter die past bij de sfeer van de tekst

Horizontale zonnewijzer te Zutendaal.

Letterkapper

"De dood van Christine, mijn vrouw, in juni 1996, was een 'point of no return': leven als tevoren kon niet meer. Voor de familie en de vrienden leek het een radicale wending toen ik besloot letterkapper te worden. Voor mij gewoon een stapje verder in datgene waar ik al heel mijn leven mee bezig was: vorm en inhoud, teken en betekenis. Het doel was duidelijk, de weg er naartoe minder: er is geen enkele academie waar je voor letterkapper kan leren. Kristoffel Boudens was bereid om mij op te leiden voor een periode van drie jaar.

Verticale zonnewijzer te Hasselt.

en de structuur van de steen, de plaatsing van de tekst op het vlak, spatiëring, de eerste schets, vergroten en hertekenen met telkens weer kleine aanpassingen, het gevoel van het zachte potlood op papier. Tenslotte de uitvoering: de confrontatie van het ontwerp met de materie, elke steen met zijn eigenheden en (on)hebbelijkheden, weerbarstig of juist zacht, zijn klank, de voldoening om elke gaaf gebeitelde lijn, het spel van licht en schaduw."

De voldoening

"In het vrije werk kan ik me echt uitleven. Daarvoor kies ik teksten, zinnen, woorden of gedichten die me aangrijpen. Een in steen gebeitelde tekst krijgt letterlijk een derde dimensie (de diepte). Die andere dimensie tracht ik er ook figuurlijk aan te geven door de inhoud van een tekst via de lay-out, de sfeer van de belettering, de soort steen te interpreteren. En als het goed zit, merk je dat mensen soms vasthaken aan een werk en erdoor geboeid raken. Dat is erg flatterend, tot het ogenblik dat er bij een tentoonstelling werk verkocht wordt en je merkt dat het heel moeilijk is om er afstand van te doen."

Opdrachten

"Een ander, aanzienlijk deel van het werk bestaat uit opdrachten: grafmonumenten, inhuldigingsplaten, huisnummers, zonnewijzers, naamplaten, geboortekeien, gedenkstenen, jaarstenen, letterkeien Het is een bijkomende uitdaging om de wensen van de opdrachtgever uit te voeren en zelf ook tevreden te zijn over het resultaat."

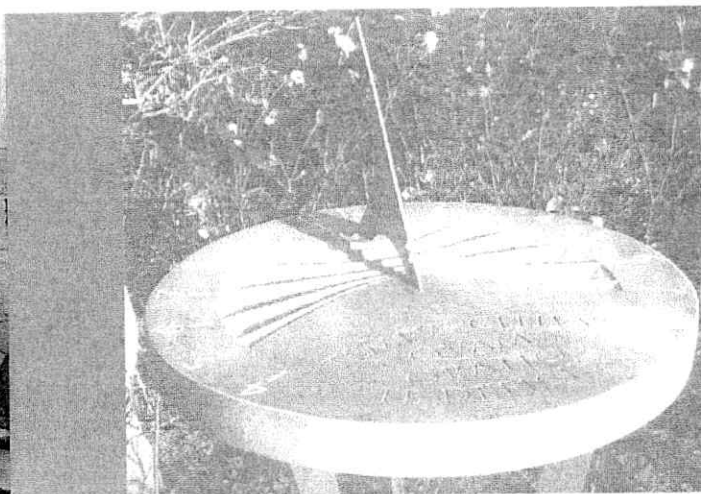
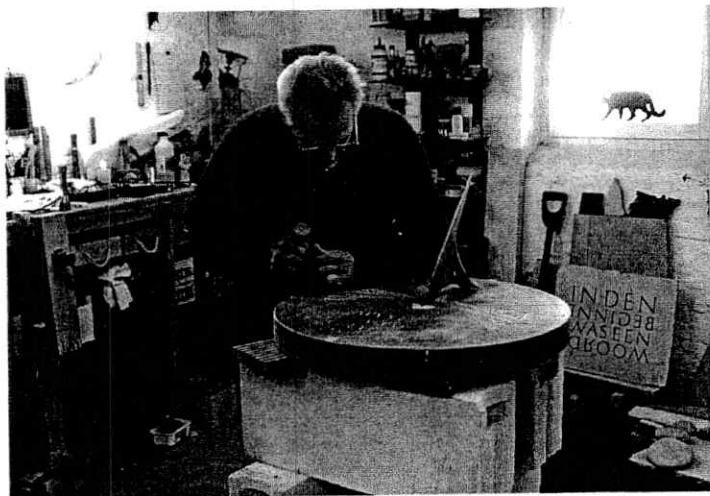
Waarom zonnewijzers ?

"Voor zonnewijzers heb ik toch een boontje apart. Als meetinstrument lijken ze me hopeloos achterhaald en omslachtig, vooral als je wil weten hoe laat het nu echt is, dat wil zeggen: volgens de ons opgelegde kloktijd. Het voorwerp zonnewijzer is voor mij belangrijk op filosofisch vlak. Doordat ze zeldzaam geworden zijn en je ze niet meer op elke straathoek ziet, krijgen ze een realiteitswaarde. Het ligt in de natuur van de mens om toch even nieuwsgierig te worden als hij iets zeldzaams ziet. Wie dan wat dieper graaft, stelt vast dat de manier waarop wij nu met (klok)tijd omgaan niet altijd zo vanzelfsprekend is geweest. Ik kan me geen verdwenen cultuur voorstellen die zo - bijna hoogmoedig - ver van de zon verwijderd is als de onze: in toenemende mate maken we ons minder afhankelijk van de zon door zelf licht, warmte en tijd te produceren op de plaats en het ogenblik waarop wij die nodig hebben."

Een zonnewijzer kan dan het vingertje in de lucht zijn dat ons weer even de dingen in een nederiger perspectief leert zien: zonder zon geen tijd, geen leven Een ander aspect van de zonnewijzer dat me ten eerste boeit, is de tekst. Die geeft het wetenschappelijk meetinstrument een aandoenlijke subjectiviteit. Hij toont hoe we de tijd beleven. Ik heb mij altijd lichtjes geërgerd aan de vaak moraliserende teksten erop, maar toch vraag ik opdrachtgevers steevast om een tekst als ze een zonnewijzer bestellen. Tot nu toe heeft dat verrassende en leuke resultaten opgeleverd. Het maken van louter tijdmeters spreekt me niet zo aan. Wel de manier waarop mensen de tijd (zouden willen) beleven. Mijn klanten zijn mijn bron van inspiratie. Tenslotte is een zonnewijzer vooral een esthetisch object. Ik probeer alle elementen - een nauwkeurig meetinstrument, de tekst, de verlangens van de opdrachtgever - tot een harmonisch geheel te verwerken in de hoop dat de haastige voorbijganger even de pas vertraagt, de wenkbrauwen frons of grimlacht."

Horizontale puntzonnewijzer te Hasselt.

Jos Geusens in zijn atelier bezig aan de zonnwijzer van Tony Dethier.

Realisaties

1. Horizontale zonnwijzer

Bouwjaar : 1998
 Eigenaar : Maria Weytjens
 Braamstraat 7, 3690 Zutendaal
 Materiaal : tafereel: Massengies (Franse witsteen)
 poolstijl: koper
 Ontwerp : uit "Zonnetijdingen"
 Idee en bouw : Jos Geusens
 Plaats : tuin
 Spreuk : "Geen zomer zonder Gewaai"
 (Gewaai is een gehucht van Zutendaal).

2. Verticale willekeurige zonnwijzer

Bouwjaar : 1999
 Eigenaar : Remans-Smets
 Muggebeekstraat 19, 3511 Hasselt
 Materiaal : tafereel: arduin
 poolstijl: verguld roestvrij staal
 uurlijnen belegd met bladgoud
 Ontwerp : Willy Ory
 Idee en bouw : Jos Geusens
 Plaats : ZW-gevel, straatkant
 Spreuk : "Comme le temps passe quand on s'amuse"
 (Zin uit 'En attendant Godot' van Samuel Beckett).

3. Verticale zuidzonnwijzer

Bouwjaar : 2000
 Eigenaar : Sine Robeyns
 Boterberdstraat 8, 3473 Waanrode
 Materiaal : tafereel: arduin
 poolstijl: verguld roestvrij staal
 uurlijnen belegd met bladgoud
 Ontwerp : Willy Ory
 Idee en bouw : Jos Geusens
 Plaats : zuidgevel, tuinkant
 Spreuk : "Altijd".

4. Horizontale puntzonnwijzer

Bouwjaar : 2001
 Eigenaar : Tony Dethier
 Roosterstraat 6, 3510 Hasselt
 Materiaal : basisplaat en tafereel: Vinalmomt
 onderstel (vorm van een zandloper):
 cortenstaal.
 poolstijl: roestvrij staal
 Ontwerp : Willy Ory
 Idee en bouw : Jos Geusens
 Plaats : tuin
 Spreuk : "Tempus citius quam oratio te deficiet"
 (Tijd zal u eerder ontbreken dan woorden).
 Op de M van 'tempus' en op die van 'quam' staat een horizontaal streepje; samen vormt dit het getal 2000, het jaar van bouw en installatie.

W. Ory.

Eise Eisinga als planetariumbouwer

In de vorige uitgave van ons tijdschrift - Zonnetijdingen nr 2001-1 (17) - leerden we Eise Eisinga kennen als zonnewijzerontwerper. Nochtans heeft hij meer bekendheid gekregen door het bouwen van een planetarium.

Na het schrijven van zijn boeken over zonnewijzers vond er een merkwaardig astronomisch verschijnsel plaats, met name op 8 mei 1774. Op die datum was er immers een conjunctie tussen Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en de maan. Er waren in dat verband reeds verschillende publicaties verschenen die het einde van de wereld voorspelden. Die publicaties vermeldten deviaties in de baan van de aarde door botsingen van de voorgenoemde hemellichamen. Door deze baanafwijkingen zou de aarde naar de zon bewegen en vernietigd worden. Bij gebrek aan enig wetenschappelijk inzicht verkeerden vele mensen in paniekstemming. Eise, die zeer onder de indruk was van deze situatie, besloot een planetarium te bouwen om bij latere gelijkaardige omstandigheden aan te kunnen tonen dat er in feite niets gevaarlijks aan de hand was.

De voorgevel van Eise Eisinga's planetarium te Franeker (met verticale zonnewijzer tussen de vensterramen van de eerste verdieping).

De bouw

Eise Eisinga vroeg aan zijn vrouw, Pietje Jacobs, de toelating om het instrument in de woonkamer te bouwen. Ze stemde daarin toe en Eise begon met de bouw van zijn planetarium ... Hij kocht een slingeruurwerk dat het planetarium moest aandrijven en plaatste het op zolder, boven de alkoof waar hij met Pietje sliep. Die zolder was echter zo laag dat een gat nodig was in de bovenzijde van de bedstee. Door dat gat zou de slinger balanceren. Pietje vreesde echter geluidsoverlast en vond dat dit te ver ging. Eise, die zijn plannen reeds in het water zag vallen, kortte de slinger dan maar in. Hierdoor moesten de tandwielen van het uurwerk echter aangepast worden. Het raderwerk van het planetarium bestaat uit eikenhouten schijven met daarin ruim 10.000 handgesmede spijkers. Die spijkers doen dienst als tanden. Boven de bedstee bevinden zich de wijzerplaten voor de efemeriden van de maan:

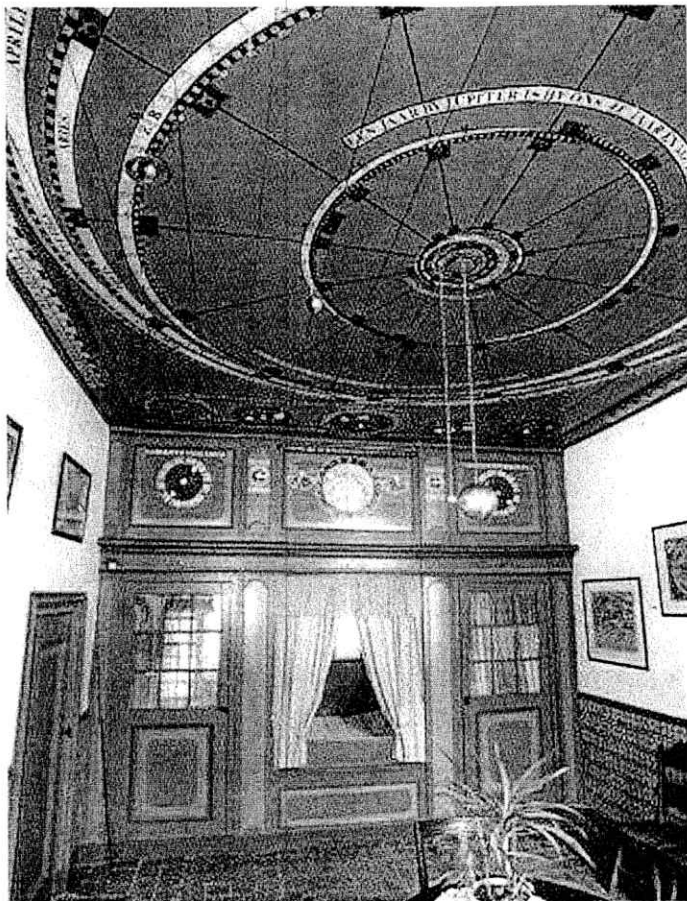
- de tijd van "maan op";
- de afstand van de maan tot het verste punt;
- de afstand van de maan tot de klimmende knoop;
- de tijd van "maan onder";
- de afstand van de maan tot het lentepunt;
- de plaats van het verste punt;
- de plaats van de klimmende knoop;
- de schijngestalte van de maan.

Dit was alvast het moeilijkste gedeelte van het planetarium. Meer dan 48 tandwielen waren hiervoor nodig.

Bij verschillende tandraderen zijn de spijkers excentrisch geplaatst, daarom draaien 6 van de 8 wijzers niet met een eenparige beweging rond.

Bij de wijzerplaten is er ook een grote wijzerplaat: het zogenaamde hemelplein met de bewegingen van de zon en de sterren.

Tegen het plafond worden de bewegingen van de planeten, de maan en de aarde uitgebeeld. Eise zaagde hiervoor zijn plafond in verschillende ringen. De ringen zijn niet concentrisch omdat de banen van de planeten ellipsvormig zijn. In de spleten tussen de ringen draaien alle planeten die rond die periode bekend waren - dus niet Neptunus, Uranus en Pluto. Het bouwen van het planetarium duurde van 1774 tot 1781.

Een kijkje op het planetarium in Eise Eisinga's woonhuis.

Bewogen leven

In 1777 werd Eise lid van het stadsbestuur en was hij belastingambtenaar. In deze functie deed hij veel voor de armen. Op politiek vlak was deze periode een roerige tijd. Franeker werd in 1778 een bolwerk van patriotten.

Het stadsbestuur kwam in conflict met de chauvinisten en om gevangenneming te vermijden vluchtte Eise naar Steinfurt in Duitsland. Zijn planetarium was inmiddels reeds enkele weken draaiende. In Duitsland vernam Eise het droevige nieuws van het overlijden van zijn vrouw. Dit gebeurde op 27 juli 1788. Na de terugkeer van de rust in Franeker, keerde Eise terug naar Nederland en hertrouwde hij er in 1792 met Trijntje Eelkes. Hij werd terug lid van het stadsbestuur in 1816. Zijn planetarium werd daarna door verscheidene hooggeplaatste personen bezocht, o.a. koning Willem I en de kroonprins (de latere koning Willem II). Eise werd intussen ouder en maakte zich zorgen over het voortbestaan van zijn planetarium. De toenmalige gouverneur van Friesland, Jhr. Idsert A. van Humalda, die ook interesse had voor astronomie, richtte een verzoek tot de staat om het planetarium aan te kopen. Dit gebeurde op 28 mei 1825 voor de som van 10.000 gulden. Eise was tevreden. Hij overleed op 27 augustus 1828 op 84-jarige leeftijd.

Wie meer details wenst over het planetarium kan die vinden in het boekje "Het Eise Eisinga planetarium". Hierin zijn alle tandwielcombinaties beschreven.

Nadere gegevens:

"Het Eise Eisinga planetarium - binnenste buiten"
"Beschrijving van het planetarium van Eise Eisinga aan de hand van tekeningen en afbeeldingen door Hans Noordmans". (ISBN 90-72548-08-6).

Het planetarium verkeert nog steeds in optimale staat en is te bezichtigen.

Een literatuurlijst, sommige relevante websites evenals het adres van het planetarium en de openingstijden ervan kan men vinden in het vorige nummer van "Zonnetijdingen".

P. Oyen.

Zonnewijzerspreuken in Limburg

Op zonnewijzers komen vaak spreuken voor. Zij zeggen iets over de tijd en hoe wij ermee (moeten) omgaan. Soms zijn ze moraliserend, soms filosofisch, soms zijn het volkse wijsheden en een enkele keer zijn het uitspraken met een knipoog. In de provincie Belgisch Limburg zijn 75 unieke zonnewijzers gelokaliseerd. Op een aantal daarvan is ook een zonnewijzerspreuk te lezen. Een overzicht.

Sais tu mortel à quoi que je sers ?

A marquer les heures que tu perds !

"Weet jij sterveling waarvoor ik dien ?

Om de uren aan te geven die jij verliest !"

Zo staat er op de horizontale zonnewijzer in het park van het kasteel 't Hamel in Lummen, samen met het jaartal 1812. In de stijl zijn de wapens afgebeeld van de families Hénis en Briers

Cui domus huic hora en Tempus fugit

"Voor wie dit huis is, is ook het uur" en "De tijd vliegt".

Twee spreuken op de sierlijke verticale zonnewijzer boven de voordeur van een nieuw huis aan de Sparrenweg 78 in Engsbergen-Tessenderlo. Ieder leeft op zijn eigen ritme, zo interpreteert de ontwerper, Etienne Becks, de eerste spreuk. De berekening gebeurde door Willy Ory.

Vivere memento

"Denk eraan te leven".

Zo lezen we bij de verticale zonnwijzer, een ontwerp van Willy Ory, op de gevel van zijn sterrenwacht in de Petrarcastraat 24 in Beringen.

Tempus fugit

"De tijd vliegt".

Is een veel voorkomende spreuk. Zo ook op de verticale zonnwijzer, ontworpen door Willy Ory, op de speelplaats van het college in het centrum van Beringen.

Aspice, prospice, respice et vale

"Kijk, kijk vooruit, kijk achteruit en vaar wel".

In het Zonnwijzerpark in Genk op de bifilaire horizontale zonnwijzer met schuine stijl en kettinglijn. Ontwerp: Rafael Soler Gaya (Spanje).

Tempus est aeternum nobis iter imperfectum

"De tijd is eeuwig, onze weg onvolmaakt".

In het Zonnwijzerpark in Genk, aan de achterkant van de polaire zonnwijzer in de vorm van een boek: Het Boek van de Tijd. Ontwerp Jean-Michel Ansel (Frankrijk).

De vertaling van de Latijnse spreuk is van de ontwerper. Een andere vertaling zou kunnen zijn: "De tijd is voor ons een eeuwige onvoltooide reis".

Om een schaduw te plezieren

Een pretentieloze spreuk in het Zonnwijzerpark in Genk, op de horizontale zonnwijzer in steen gekapt door Pieter Boudens en berekend door Julien Lyssens.

OPA KAAI

"Een mooi uur".

Deze Griekse tekst op de verticale zonnwijzer boven de deur van de hoeve bij het kasteel Daelbroek in Rekem-Lanaken is in Griekenland gebruikelijk om te zeggen: het ga je goed. De zonnwijzer is gemaakt door José Bosart.

E salice robur en Ik tel alleen de zonnige uren

"Kracht uit wilgenhout".

Twee spreuken op de verticale zonnwijzer op het Kasteel Oude Kuil in Neeroeteren-Maaseik. De eerste spreuk verwijst naar het gebruik van wilgenhout, de zogenaamde wissel, in de streek. Architect De Roose ontwierp de zonnwijzer en Pieter Boudens maakte hem.

Vivere memento en Doceo horas

"Denk eraan te leven" en "Ik informeer over de uren".

Op de horizontale zonnwijzer, versierd met dierenriemtekens en tijdsvereffeningscurve, in zijn voortuin, Vliegvelddaan 69 in Brustem-Sint-Truiden, plaatste ontwerper en maker Marcel Saigot deze twee spreuken.

Comme le temps passe quand on s'amuse

"Wat vliegt de tijd als je je vermaakt".

Een citaat uit 'En attendant Godot' van Samuel Beckett. Het staat op de verticale zonnwijzer op het huis Muggenbeekstraat 19 Hasselt en geeft zeer goed de psychologische dimensie van tijdbeleving weer. Het ontwerp is van Jos Geusens, de berekening van Willy Ory.

Geen zomer zonder gewaai

Bedacht voor de horizontale zonnwijzer die de maker, Jos Geusens, opstelde bij het huis van zijn moeder. Zij woont in het gehucht Het Gewaai in de Braamstraat 6 in Zutendaal.

Schaduw van de tijd

Dit is de titel van de zonnwijzertentoonstelling die in 2000 plaats had in Hasselt. Sindsdien siert hij de equatoriale zonnwijzer aan de Guido Gezellestraat, vlakbij het Stedelijk Museum Stellingwerff-Waardenhof. Het ontwerp is van Willy Leenders.

Tempus reditum non concedit

"De tijd laat geen terugkeer toe".

Zo staat op de equatoriale zonnwijzer bij het Vlaams Cultureel Centrum Het Veltmanshuis in Sint-Martens-Voeren. De Latijnse spreuk werd bedacht om iets te zeggen over de tijd, tevens als woordspeling bij de politieke situatie in Voeren, waar de partij Retour à Liège tevergeefs actie voert voor de terugkeer van de Limburgse gemeente naar de provincie Luik. Een ontwerp van Willy Leenders.

Tempus citius quam oratio te deficit

"Tijd zal u eerder ontbreken dan woorden".

Op een heel nieuwe horizontale zonnwijzer (zie beschrijving elders in dit nummer) in Kermt-Hasselt, een citaat uit een redevoering van de Romeinse staatsman en redenaar Cicero. Boven de twee letters M is een streep gezet om het jaartal van de realisatie (2000) aan te geven. Willy Ory berekende en Jos Geusens creëerde de zonnwijzer.

Carpe diem

"Pluk de dag".

Leraar-steenkapper Maurice Awouters laat zijn leerlingen de ruwe contouren van horizontale zonnwijzers kappen en werkt die stevast af met deze spreuk. Ook op een verticale zonnwijzer op zijn huis, Cardijnstraat 29 in Houthalen-Helchteren, geeft hij met die spreuk aan dat hij van het leven wil genieten.

W. Leenders.

Kringleven

Statutaire Algemene Vergadering van de Leden 2001

Tijdens zijn jongste vergadering heeft het bestuur van onze vereniging het nuttig geacht nu reeds de datum en de plaats vast te leggen voor de volgende Statutaire Algemene Vergadering van de Leden :

———— Datum ————
zaterdag 20 oktober 2001;

———— Plaats ————
**Mercatormuseum
Zamanstraat 49
9100 Sint-Niklaas.**

Een officiële uitnodiging met programma volgt uiteraard nog, maar we kunnen u nu alvast mededelen dat er ook een geleid bezoek voorzien is aan dit uniek en hoogst interessant cartografisch museum.

Leg nu dus alvast de datum vast in uw agenda !

Lopende projecten

Teneinde u op de hoogte te houden van onze activiteiten, is het wellicht nuttig hierna een overzichtje te geven van de projecten waarmee we tegenwoordig bezig zijn :

- Dendermonde : medewerking aan de reconstructie van de middagwijzer van Quetelet in de O.-L.- Vrouwkerk ;
- Genk : inventarisatie van de reparatiewerkzaamheden aan enkele zonnewijzers van het Zonnewijzerpark ;
- Hasselt : realisatie van een zonnewijzer voor de abdij Herkenrode ;
- Hoegaarden : voorbereiding van de eventuele restauratie van de zonnewijzer in de Vlaamse Toontuinen ;
- Rupelmonde : inventarisatie van de reparatiewerkzaamheden aan enkele zonnewijzers op het Zonnewijzerpad ;
- Sint-Truiden : realisatie van een zonnewijzer voor de abdij Sint-Trudo.

Nieuwe folder

Aangezien de vorige voorraad sedert enige tijd uitgeput was, hebben we onlangs een enigszins aangepaste versie van de folder over onze vereniging laten drukken. Mocht u er belangstelling voor hebben - bijvoorbeeld om aan ledenwerving te doen in uw familie-, vrienden- en/of kennissenkring - kunt u er exemplaren van aanvragen op ons secretariaat. Wij rekenen op uw medewerking voor de verspreiding ervan !

Interessante websites

Ons Nederlands medelid Frans Maes (Groningen) heeft enige tijd geleden een bijzonder goed opgezette en gestoffeerde Nederlandstalige website over zonnewijzers gerealiseerd naar aanleiding van zijn bezoek aan het Zonnewijzerpark te Genk. Geïnteresseerden kunnen terecht op volgend Internet-adres :

<http://www.biol.rug.nl/maes/zonnewijzers/>

Warm aanbevolen !

De Redactie.

Zonnewijzerkring Vlaanderen vzw

Zonnewijzers in Vlaanderen: inventaris van het patrimonium, historische studies, restauratie-adviezen & educatieve projecten.

Raad van Bestuur

Voorzitter: J. Lyssens.

Ondervoorzitter: J. De Graeve.

Secretaris: E. Daled.

Penningmeester: A. Depuydt.

Bestuursleden: R. De Bosscher, W. Leenders, W. Ory, P. Oyen, J. Van Damme en R.J. Vinck.

Erelid

De Burgemeester van Kruikebe-Rupelmonde,
A. Denert.

Maatschappelijke zetel

Mercatorplein 14

B-9150 Rupelmonde.

Correspondentieadres en secretariaat

Oeverstraat 12

B-9150 Rupelmonde

Tel.: 03-774.19.15

Fax: 03-744.04.64

Redactiesecretariaat "Zonnetijdingen"

Lindenlaan 84

B-9320 Erembodegem (Aalst)

Tel./fax: 053-83.15.01

Website

<http://beam.at/zonnewijzerkringvlaanderen>

Bibliotheek

Bibliotheek van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas vzw

Zamanstraat 49

B-9100 Sint-Niklaas

Tel.: 03-777.29.42

Openingstijd: elke zaterdag van 14.00 tot 17.00 u

(uitgezonderd op feestdagen en in de loop van de maand juli).

Lidmaatschap

België

Gewoon lid: 20,- Euro

Steunend lid: 40,- Euro

Te betalen op:

Dexia-rekening nr 068-2214580-97 van de
Zonnewijzerkring Vlaanderen vzw, B-9150 Rupelmonde.

Nederland

Gewoon lid: 20,- Euro

Steunend lid: 40,- Euro

Te betalen op:

Rabobank-rekening nr 15.07.19.515 van de
Zonnewijzerkring Vlaanderen vzw, B-9150 Rupelmonde.

European & Overseas Membership

By transfer of 30,- Euro (postage and handling for mailing the magazine included) to account number 068-2214580-97 of the Zonnewijzerkring Vlaanderen vzw, B-9150 Rupelmonde.